

HET VERBAND TUSSEN RELIGIE EN SOLIDARITEIT

Een verkennende studie

Auteur: Simon de Jong (3719499)

Begeleider: Dorota Lepianka

Aantal woorden: 7.980

Datum: 30-06-2017

ABSTRACT

The aim of this exploratory qualitative study was to examine the relation between religious identity and solidarity with refugees among orthodox-protestants in the Netherlands. Until now no European studies exist which explore the relationship between identification with a denomination and solidarity towards immigrants. The results of the semi-structured interviews show that the attitude of orthodox-protestants to refugees is ambiguous. This ambiguity finds its source in the multidimensionality of their religious identity. While drive to show solidarity is related to their horizontal identity in broad sense, i.e. their relationship towards fellow human beings, the participants struggle to find a balance between the care they want to provide immigrants from this identity, and the concerns they have what consequences a possible future with a majority of Muslims would have for the establishment of their horizontal identity in narrow sense, i.e. their relation to their religious community, and their vertical identity, i.e. their relation with God. Furthermore, this ambiguity is also reflected in their preferences as to the solution to the refugee problem: here distinction can be made between macro and micro level. At the micro level participants show solidarity towards immigrants, while at the macro level they advocate restrictions on immigration policy.

Inhoudsopgave:

Theoretisch kader	4
Solidariteit met kwetsbare groepen.....	5
Solidariteit en religie.....	6
Solidariteit en religieuze identiteit	8
Religie en pro-socialiteit.....	9
Hoofd- en deelvragen.....	10
Methode	11
Analyse	13
Resultaten	15
Religieuze identiteit	15
Religieuze normen en waarden als bron van solidariteit	16
Solidariteit met vluchtelingen	17
Kansen en zorgen omtrent een valse godsdienst.....	17
Solidariteit op twee niveaus	19
Discussie	22
Bibliografie	27
Appendix 1: Topiclijst	31
Appendix 2: Samenstelling sample en ethische kwesties	32
Appendix 3: Codeboom selectief coderen	33
Appendix 4: Vereenvoudigd organogram met data, analyse en resultaten.....	35
Appendix 5: Verantwoording interdisciplinariteit.....	36

Introductie

Immigratie en integratie zijn de belangrijkste maatschappelijke problemen waar Nederland mee geconfronteerd wordt (SCP, 2016). Uit opinieonderzoek onder Nederlandse stemgerechtigden blijkt dat vier op de tien Nederlanders zich ernstig zorgen maakt over kwesties omtrent immigratie en asiel (Ipsos, 2017). Daar waar het immigratiedebat de afgelopen decennia gecentreerd was rondom onderwerpen zoals criminaliteit en de economische integratie van immigranten staan tegenwoordig de onderwerpen cultuur en religie centraal (Storm, 2011). De ernstige zorgen die Nederlanders hebben over de thema's immigratie en integratie kunnen begrepen worden vanuit de associatie die West-Europeanen maken tussen immigratie en islam (Casanova, 2007) en de symbolische dreiging die hier volgens hen van uitgaat (Velasco González, Verkuyten, Weesie & Poppe, 2008). Ongeveer de helft van de Nederlanders vindt dat de leefwijze van West-Europeanen en moslims onverenigbaar met elkaar zijn (SCP, 2015) en heeft negatieve gevoelens tegenover moslims (Velasco González et al., 2008). Ze beschouwen de islamitische identiteit als tegenovergesteld aan en bedreigend en ondermijnend voor de Westerse identiteit (Coenders, Lubbers, Scheepers & Verkuyten, 2008; Velasco González et al., 2008; Verkuyten & Thijs, 2010).

De negatieve houding tegenover moslimmigranten geldt zowel voor de niet-religieuze groepen in de samenleving als voor mensen die zich als christen identificeren (Verkuyten & Thijs, 2010). Voor de laatstgenoemde groep is de ervaren symbolische bedreiging van de islam concreter aanwezig als voor niet-religieuze Nederlanders, omdat hun religieuze identiteit salient aanwezig is (Storm, 2011). In een identiteitsbedreigende context evalueren christenen andere religieuze groepen niet volgens de religieuze waarden van tolerantie en solidariteit, maar staan ze negatief tegenover hen (Verkuyten & Thijs, 2010; Storm, 2011). Uit Amerikaans onderzoek blijkt dat dit voornamelijk het geval is voor orthodox-protestante kerkgenootschappen: in tegenstelling tot meer liberale en gematigde kerkgenootschappen zijn ze meer dan gemiddeld geneigd om beleid te steunen dat restricties oplegt aan immigratie (Daniels & Von der Ruhr, 2005) en kenmerken ze zich door een bijzonder vijandelijke houding tegenover immigranten (McDaniel, Nooruddin & Shortle, 2011).

Om tenminste twee redenen is het belangrijk dat er inzicht ontstaat in de wijze waarop identificatie met het orthodox-protestantisme zich in Nederland verhoudt tot solidariteit met immigranten. Allereerst is onderzoek naar de relatie tussen identificatie met een denominatie en solidariteit met vluchtelingen wetenschappelijk gezien belangrijk zodat er inzicht ontstaat in de wijze waarop religie en solidariteit met elkaar verbonden zijn. In Amerika zijn er verschillende onderzoeken gedaan naar het verband tussen de identificering met een specifieke religieuze groepering en de mate van solidariteit met immigranten (Daniels & Von der Ruhr, 2005; McDaniel, Nooruddin & Shortle, 2011), maar in Europa en met name in Nederland is dit echter nog relatief onontdekt terrein, omdat er bij bestaande studies geen onderscheid is gemaakt tussen verschillende religieuze groeperingen (Storm, 2011).

Daarnaast is onderzoek naar het verband tussen religieuze identificatie en solidariteit met vreemdelingen maatschappelijk gezien belangrijk, omdat de negatieve gevoelens van autochtonen jegens moslims niet alleen moslims treft, maar ook andere migrantengroepen. Doordat in West-Europa de meeste niet-Westerse immigranten moslim zijn of daarvan afstammen en de meeste moslims immigranten zijn, wordt immigratie vaak geassocieerd met de islam. Deze associatie is volgens Casanova (2007) dusdanig sterk dat voor West-Europese autochtonen immigratie en islam bijna hetzelfde betekenen en de categorieën immigrant, religie en ras met elkaar samenvallen, waardoor de negatieve houding van autochtonen zich niet tot moslimimmigranten beperkt, maar zich uitstrekt tot immigranten in het algemeen.

Solidariteit met kwetsbare groepen

Solidariteit is een multidimensionaal concept dat onderverdeeld kan worden in formele en informele solidariteit (Van Oorschot, 2008). Informele solidariteit refereert naar de mate waarin burgers begaan zijn met de leefsituatie van kwetsbare groepen. Formele solidariteit daarentegen betreft de mate waarin mensen deelnemen in en bijdragen aan de verzorgingsstaat. Informele solidariteit met kwetsbare groepen in de samenleving blijkt binnen Europa in verschillende mate aanwezig te zijn (Abela, 2004). De percentages lopen sterk uiteen: zo zijn ruim 3 op de 5 Europeanen (63%) begaan met de leefsituatie van ouderen en is nog geen 1 op de 5 Europeanen (18%) solidair met immigranten.

Kremer (2013) identificeert vijf factoren die in verschillende onderzoeken naar solidariteit naar voren komen en voor deze verschillen een verklaring bieden: (1) identificatie, (2) vertrouwen, (3) controle, (4) behoefte en (5) wederkerigheid. Op basis van deze factoren wordt er in het publieke domein verschillend nagedacht over de mate waarin verschillende bevolkingsgroepen steun verdienen (Achterberg, 2010). Mensen zijn geneigd zich solidair te gedragen als ze zich verwant voelen met elkaar, ze het idee hebben dat de ander te vertrouwen is, iemand buiten zijn schuld in een netelige situatie terecht is gekomen, wanneer de ander een zekere kwetsbaarheid tentoonspreidt en er een zekere mate van wederkerigheid in eerdere en/of latere situaties bestaat. De factoren kunnen dan ook beschouwd worden als criteria van verdienste, ofwel *deservingness* criteria (Van Oorschot, 2000; 2006; 2008). Binnen Europa ontstaat er op basis van deze criteria een rangorde waarbij de meest *deserving* categorieën, zoals ouderen en zieken, bovenaan staan en immigranten zich onderaan de ladder van *deservingness* bevinden (Oorschot, 2006).

De lage positie van immigranten in deze hiërarchie is niet noodzakelijk het gevolg van het feit dat ze een andere etniciteit hebben. Zolang bevolkingsgroepen zich met elkaar kunnen identificeren hoeven verschillen zoals etniciteit, leeftijd of gezondheid geen obstakel voor de onderlinge solidariteit te vormen. Een dergelijk verschil kan echter wel schadelijk zijn voor de onderlinge solidariteit wanneer het een barrière vormt om zich te identificeren met de ander. Solidariteit veronderstelt de herkenning van de ander of het delen van gezamenlijke doelen, belangen of waarden (de Beer, *in press*). Doordat autochtonen de islamitische identiteit als tegenovergesteld aan en bedreigend en ondermijnend voor de Westerse identiteit beschouwen kan het voor hen moeilijker zijn om zich te identificeren met moslims en zullen ze bijgevolg minder solidair met hen zijn (Coenders et al., 2008; Velasco González et al., 2008; Verkuyten & Thijs, 2010).

Solidariteit en religie

De mate waarin Nederlanders solidair zijn met kwetsbare groepen in de samenleving blijkt afhankelijk te zijn van verschillende kenmerken. Uit surveyonderzoek blijkt dat het selectief toepassen van *deservingness* criteria in Nederland hoger is onder ouderen en onder mensen met een lage sociaaleconomische klasse (SES) of een laag opleidingsniveau (Van Oorschot, 2000). Jonge mensen en zij met een hoge opleiding of een hoge SES zijn minder geneigd om selectief solidair te zijn.

De beperkte identificatie van Nederlandse autochtonen met moslimmigranten lijkt sterker te zijn onder christenen: zij beschouwen immigratie als een grotere bedreiging voor de nationale identiteit dan niet-religieus Nederland (Storm, 2011). Ondanks het proces van secularisatie dat zich in Europa al enkele decennia voltrekt, identificeert bijna 40% van de Nederlandse bevolking zichzelf als rooms-katholiek of protestant (CBS, 2015). Voor de katholieken in Nederland geldt dat er een verband bestaat tussen de identificatie met de christelijke stroming en de gedachte dat immigratie een bedreiging is voor de nationale identiteit (Storm, 2011). De bedreiging die de katholieken signaleren komt waarschijnlijk voort uit de eerdergenoemde associatie die vaak gemaakt wordt tussen immigratie en islam (Casanova, 2007).

Uit onderzoek van Storm (2011) blijkt dat er tussen identificatie met het protestantisme en een negatieve houding tegenover immigranten in Nederland geen verband bestaat. Mogelijk komt dit doordat Storm het protestantisme als homogene groep heeft onderzocht en ze geen onderscheid heeft gemaakt tussen verschillende protestantse groeperingen. In 2008 telde Nederland meer dan 648 verschillende kerkgenootschappen, waarvan een groot deel bestaat uit protestantse genootschappen (Hoekstra & Ipenburg, 2008). De grootste protestantse kerk in Nederland is de Protestantse Kerk in Nederland (PKN). Dit kerkgenootschap kenmerkt zich door haar liberale en gematigde uitgangspunten en is twee keer zo groot als de orthodoxe, gereformeerde kerken in Nederland gezamenlijk (CBS, 2015).

Uit Amerikaans onderzoek blijkt dat er een verschil waarneembaar is tussen verschillende denominaties. In tegenstelling tot liberale protestanten zijn orthodox-protestanten meer dan gemiddeld geneigd beleid te steunen dat restricties oplegt aan immigratie (Daniels & Von der Ruhr, 2005) en kenmerken ze zich door een vijandelijke houding tegenover immigranten (McDaniel et al., 2011).

In het onderzoek van Van Oorschot (2000) komt het verschil tussen de verschillende protestantse denominaties in Nederland indirect wel naar voren. Uit dit onderzoek blijkt dat stemmers van religieus rechts vallen onder de groep selectivisten. Een partij waar Van Oorschot op doelt is de Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP) waarvan het electoraat voornamelijk bestaat uit orthodox-protestanten. Van deze groep zou wellicht wel gezegd kunnen worden dat hun religieuze identificatie een rol speelt bij hun houding tegenover immigranten.

Solidariteit en religieuze identiteit

Volgens Knoll (2009) leidt het herhaaldelijke contact met de religieuze boodschap van compassie voor kwetsbare groepen tijdens kerkgang tot internalisatie van de christelijke boodschap en een hogere tolerantie richting immigranten. Onduidelijk is echter waarom dit niet opgaat voor orthodox-protestantse denominaties die zich kenmerken door hun trouwe kerkgang (CBS, 2015). Juist voor deze groepen zou het herhaalde contact met de christelijke normen en waarden zichtbaar moeten zijn in hun solidariteit met immigranten. Het selectivisme van orthodox-protestanten lijkt in strijd te zijn met de verband dat vaak gelegd wordt tussen religie en altruïsme en empathie en op basis van het stereotype dat gelovigen moreler zijn dan ongelovigen wordt juist verwacht dat ze meer solidariteit met kwetsbare groepen in de samenleving vertonen dan ongelovigen (Galen, 2012).

Voor de geringe solidariteit van orthodox-protestanten met immigranten kunnen vanuit de literatuur verschillende verklaringen gegeven worden, waaronder de sociale identiteitstheorie. De sociale identiteitstheorie gaat ervan uit dat mensen streven naar een positief zelfbeeld (Tajfel & Turner, 1979). Wanneer je lid bent van een bepaalde groep worden de specifieke eigenschappen van de groep kenmerkend voor jezelf. Om een positief beeld van de groep en daarmee van jezelf te behouden wordt de eigen groep positief onderscheiden van andere groepen en/of worden andere groepen negatief geëvalueerd. De aanwezigheid van de islam als concurrerende religie kan ervoor zorgen dat de groep andersgelovigen door orthodox-protestanten negatief beoordeeld wordt om een positief zelfbeeld te houden. Juist doordat moslims een andere culturele achtergrond hebben en deze achtergrond als onverenigbaar wordt beschouwd met de christelijke identiteit zullen orthodox-protestante gelovigen minder geneigd zijn om zich solidair op te stellen tegenover immigranten en kenmerken ze zich door een negatieve en vijandelijke houding tegenover immigranten.

Volgens de *intergroup threat theory* is de mogelijke vijandschap van een specifieke groep richting een andere groep afhankelijk van de mate van dreiging die door hen ervaren wordt. Wat betreft de dreiging die voor orthodox-protestanten uitgaat van moslimmigranten kunnen twee soorten bedreigingen onderscheiden worden: symbolische en realistische bedreigingen (Valesco González et al., 2008). Realistische bedreigingen betreffen fysieke, politieke of economische bedreigingen zoals het verlies van banen of mogelijkheden tot huisvesting. Symbolische

bedreigingen daarentegen zijn gebaseerd op groepsverschillen in overtuigingen en in waarden en normen en bij dit type bedreiging is men bang voor aantasting van de cultuur van de eigen groep. Voor de orthodox-protestantse gemeenschap in Nederland is de symbolische bedreiging die uitgaat van de islam nadrukkelijk aanwezig, omdat hun religieuze identiteit salient is en de aanwezigheid van een andere religieuze identiteit hierdoor als extra bedreigend kan worden ervaren.

Het onderscheid tussen de verschillen in solidariteit van orthodoxe en liberale kerkgenootschappen met immigranten wordt door Daniels en Von der Ruhr (2005) verklaard aan de hand van Putnam's (2003) notie van verbindend sociaal kapitaal. Orthodoxe kerkgenootschappen beschikken over een hoge mate van verbindend sociaal kapitaal en kennen daardoor een sterke loyaliteit voor de eigen groep. Ze onderscheiden zich van andere groepen doordat ze een gesloten netwerk vormen. Deze loyaliteit voor de eigen groep genereert echter ook wantrouwen en vijandschap voor alles wat zich buiten het orthodoxe netwerk bevindt. Liberale genootschappen daarentegen zijn netwerken die minder bedreigd worden door modernisatieprocessen zoals immigratie en kennen een grotere mate van vertrouwen richting de buitenwereld. Hierdoor zullen ze zich minder vijandig opstellen tegenover immigranten en eerder dan hun orthodoxe mede-gelovigen geneigd zijn om solidair met hen te zijn.

Religie en pro-socialiteit

Een sterke loyaliteit aan het orthodox-protestantisme betekent niet noodzakelijk dat de groepsleden wantrouwen en vijandschap ontwikkelen richting immigranten. Volgens de sociale identiteitsontwikkelingstheorie (Nesdale, 2008) hangt de beoordeling van de andere groep niet alleen af van de ervaren dreiging, maar ook van de overtuigingen en normen en waarden die binnen een eigen groep heersen (Verkuyten & Thijs, 2010).

De sociale identiteitsontwikkelingstheorie is specifiek van toepassing op christelijke groeperingen. Een centraal thema van het christendom is dat een gelovige een ander, ongeacht wie hij of zij is, dient lief te hebben (Joh. 15:12). In de bijbel worden gelovigen expliciet opgeroepen om vreemdelingen lief te hebben (Deut. 10:19), ook wanneer zij hun vijanden zijn (Luk. 6:27). Deze teksten kunnen geïnterpreteerd worden als een oproep aan gelovigen om hun handelingen te baseren op de Bijbelse waarden van tolerantie en solidariteit. De morele oriëntatie binnen het

christendom is een belangrijke factor in de wijze waarop mensen met een christelijke identiteit naar de wereld kijken en zich gedragen (Verkuyten & Thijs, 2010). Uit verschillende onderzoeken blijkt dat dit het geval is voor religiositeit: hoe meer gelovigen naar de kerk gaan, des te minder hun oppositie tegenover immigratie (Daniels & Von der Ruhr, 2005; McDaniel, et al., 2011; Storm, 2011, Galen, 2012).

Vanuit de literatuur kan beargumenteerd worden dat de islam ook positief geëvalueerd kan worden door orthodox-protestanten doordat religiositeit een gedeeld kenmerk is van zowel christenen als moslims (Verkuyten & Thijs, 2010). Verschillen tussen groepen hoeven immers niet noodzakelijk te betekenen dat er vijandschap ontstaat. Net zoals dat jongeren ondanks een verschil in leeftijd solidair kunnen zijn met ouderen, kunnen orthodox-protestanten zich ondanks hun verschillen in religie opstellen tegenover moslimmigranten.

Hoofd- en deelvragen

Het doel van deze studie is een bijdrage te leveren aan de theoretische kennis over de relatie tussen religie en solidariteit. Uit deze literatuurstudie is gebleken dat het vooralsnog nog onduidelijk is op wat voor wijze identificering met het orthodox-protestantisme in Nederland samenhangt met solidariteit met immigranten. Dit leidt tot de volgende onderzoeksvraag en bijbehorende deelvragen:

Hoofdvraag: Hoe verhoudt de religieuze identiteit van orthodox-protestanten in Nederland zich tot solidariteit met vreemdelingen?

Deelvraag 1: Op wat voor manier verhouden orthodox-protestanten zich tot immigranten?

Deelvraag 2: Wat voor rol speelt hun religieuze identiteit in deze verhouding?

Deelvraag 3: Indien aanwezig, wat voor soort solidariteit denken ze verschuldigd te zijn aan vluchtelingen?

Method

Om de onderzoeksvraag te beantwoorden is er in dit onderzoek gebruik gemaakt van een kwalitatieve methodiek. Boeije (2010) stelt dat het binnen een kennisveld nodig is om kwalitatief onderzoek uit te voeren wanneer de studie een verkennende aard heeft. Bij deze studie is dit het geval doordat uit het literatuuronderzoek is gebleken dat er in Nederland nog niet eerder onderzoek uitgevoerd is naar het verband tussen specifieke religieuze groeperingen en hun solidariteit met vluchtelingen.

Voor het onderzoek is gebruik gemaakt van semigestructureerde interviews, waarbij er op basis van het literatuuronderzoek dertien verschillende topics zijn vastgesteld die aan de respondenten werden voorgelegd. De onderzoeker heeft voor het gebruik van semigestructureerde interviews gekozen omdat dit een verkennende studie is waarbij vooraf slechts ten dele de richting van het interview kon worden bepaald. De inhoud, formulering en volgorde van de gestelde vragen waren tot zekere hoogte afhankelijk van de antwoorden van de respondenten op het onderwerp in kwestie. Voorafgaande aan de datavergaring is er een pilotstudie onder drie respondenten uitgevoerd om te zien in hoeverre de opgestelde topiclijst toereikend was om de opgestelde hoofd- en deelvragen te beantwoorden en of de topics voldoende aansloten bij de belevingswereld van de respondenten. Aan de hand van de resultaten van de pilotstudie is de uiteindelijke topiclijst gereduceerd tot tien topics. Bij de analyse van de data zijn de transcripties van de pilotstudie meegenomen, omdat de resultaten van de pilotstudie niet afweken van de overige resultaten.

Bij een interview is de onderzoeker afgeweken van de vooraf opgestelde topiclijst. Dit interview werd gehouden met een christenpoliticus en had tot doel inzicht te verkrijgen in de relatie tussen de verschillende niveaus die de respondenten onderscheiden om naar immigranten te kijken. Op verzoek van een van de respondenten is een interview via een digitaal chatprogramma afgenomen. De inzichten die uit dit interview naar voren kwamen verschilden niet wezenlijk van de andere data die vergaard is en zijn daarom ook meegenomen in de uiteindelijke analyse. In de loop van het onderzoek nog zowel digitaal, telefonisch als persoonlijk enkele vervolgvragen gesteld die opkwamen aan de hand van nieuwe resultaten. Gemiddeld duurden de interviews drie kwartier. Het kortste interview nam een half uur in beslag en het langste interview duurde ruim een uur.

De topiclijst is aan de hand van het theoretische kader geoperationaliseerd met behulp van indicatoren rondom de kernbegrippen ‘religieuze identiteit’ en ‘solidariteit’. De indicatoren voor de topics die vielen onder het kernbegrip ‘religieuze identiteit’ omvatten ‘betekenis van christenzijn’, ‘kernboodschap van het christendom’, ‘kerkgang’ en ‘mogelijke bedreigingen voor de identiteit’. De indicatoren voor de topics die vielen onder de ‘solidariteit’ bestaan uit ‘affiniteit met de leefomstandigheden van vluchtelingen’, ‘solidariteit met (moslim)migranten’ en ‘verband solidariteit en christelijke normen en waarden’. In Appendix 1 is de complete topiclijst opgenomen en zijn een aantal vragen vermeld waaruit duidelijk wordt op wat voor wijze de verschillende topics en indicatoren in de interviews zijn geconcretiseerd.

Voor het onderzoek zijn 15 respondenten geworven. De werving gebeurde in eerste instantie via contacten die gedurende het literatuuronderzoek in het veld verworven zijn. Doordat de orthodox-protestantse gemeenschap een relatief gesloten groep is, bleek het moeilijk om met voldoende respondenten in contact te komen. Met behulp van *network sampling* is daarom aan de deelnemers gevraagd of ze de onderzoeker in contact konden brengen met nieuwe respondenten. Het gevolg hiervan was echter dat de onderzoeker uitsluitend in gesprek kwam met respondenten uit de Hersteld Hervormde Kerk (HHK). In een latere fase van het onderzoek zijn er daarom nog verschillende respondenten geworven die verbonden waren aan de Christelijk Gereformeerde Kerk en de Gereformeerde Gemeente in Nederland. Door de geografische centrering van de orthodox-protestantse gemeenschap is het grootste deel van de respondenten (13/15) afkomstig uit kleine dorpskernen in Zuid-Holland. De overige respondenten komen uit de provincies Utrecht en Overijssel.

De onderzoeker heeft getracht een zo heterogeen mogelijke sample samen te stellen die een symbolische representatie van de individuen voor de gemeenschap vormt. Negen respondenten zijn geselecteerd op basis van geslacht en leeftijd en zes respondenten op basis van hun functie in de orthodox-protestante gemeenschap. De laatste groep respondenten bestaat alleen uit mannen doordat in de orthodox-protestantse gemeenschap politieke functies en kerkelijke ambten uitsluitend voorbehouden zijn aan mannen. De onderzoeker heeft voor deze specifieke groep gekozen, omdat ze door hun kennisniveau en betrokkenheid bij het orthodox-protestantisme het beste inzicht gaven in de samenhang tussen de christelijke religie en solidariteit met immigranten.

Om een goed beeld te krijgen hoe orthodox-protestantse gelovigen het verband tussen religie en solidariteit ervaren heeft de onderzoeker ervoor gekozen om de overige respondenten op geslacht te selecteren, zodat ook de belevingswereld van vrouwen in het onderzoek naar voren komt. Samen met vijf mannen, zijn deze respondenten geselecteerd op basis drie leeftijdscohorten, namelijk 18-24 jaar (drie respondenten), 25-60 jaar (drie respondenten) en 60 jaar en ouder (drie respondenten). Voor het jongste leeftijdscohort is gekozen, omdat zij van alle groepen gelovigen het meest regelmatig naar de kerk gaan (SCP, 2014) en er binnen de orthodox-protestante gemeenschap veel aandacht aan hen wordt geschonken in de vorm van jeugdverenigingen en catechisaties. Het leeftijdscohort 25-60 jaar onderscheidt zich van de andere groepen doordat dit cohort het minst regelmatig naar de kerk gaat (CBS, 2016). Voor het laatste leeftijdscohort is gekozen, omdat deze groep als enige een beeld heeft van hoe de samenleving was voordat migranten in 1960 in grote getalen naar Nederland kwamen, wat mogelijk van invloed is op de manier waarop zij naar immigratie kijken. In Appendix 2 is door middel van een tabel de samenstelling van de sample inzichtelijk gemaakt en worden verschillende ethische kwesties besproken die betrekking hebben op de omgang van de onderzoeker met de respondenten en de verzamelde data.

Analyse

Doordat de bestaande theorie geen afdoende verklaring geeft voor het onderwerp in kwestie, maar het theoretisch kader door de opgestelde topiclijst wel enige richting geeft aan het onderzoek, is er in dit onderzoek gebruik gemaakt van een combinatie van een inductieve en een deductieve benadering. De uiteindelijke data van het onderzoek is letterlijk getranscribeerd en geanalyseerd met behulp van het softwareprogramma NVivo. Hierdoor is het voor andere onderzoekers mogelijk om inzicht te verkrijgen in de wijze waarop de resultaten zijn verkregen. De analyse en de daarbij opgestelde codeboom zijn ter commentaar aan de scriptiebegeleider voorgelegd.

Doordat er hier sprake is van een gecombineerd inductief-deductief onderzoek, is er tijdens de analyse gebruik gemaakt van drie codeerfases. Tijdens de open codeerfase zijn de verzamelde gegevens aan de hand van verschillende codes in fragmenten opgedeeld. Een deel van deze codes bestond uit *sensitizing concepts* die

voorafgaande aan de analyse door de onderzoeker zijn opgesteld aan de hand van het theoretische kader. Deze codes gaven algemeen inzicht in het thema en een richting voor het onderzoek. Door het verkennende karakter en inductieve van het onderzoek stond de codering in deze fase echter ook open voor nieuwe thema's en *emerging codes*.

In de axiale codeerfase is de samenhang tussen de verschillende fragmenten duidelijk gemaakt en zijn de verzamelde codes opgedeeld in hoofd- en subcodes. De centrale codes die in deze codeerfase naar voren kwamen waren 'identiteit', 'immigranten' en 'solidariteit'. De hoofdcode 'identiteit' bevat de subcodes 'nationaal', en 'religieus', de hoofdcode 'immigranten' bevat de subcodes 'bedreigingen', 'kansen' en 'soorten migranten' en de hoofdcode 'solidariteit' bevat de subcodes 'niveaus' en 'religieuze normen & waarden'.

De selectieve codeerfase was de laatste fase van het codeerproces: hierbij werd er structuur aangebracht in de verzamelde gegevens en aan de hand van de data antwoord gegeven op de geformuleerde hoofd- en deelvragen. De volledige codeboom die het resultaat was van de selectieve codeerfase is opgenomen in Appendix 3. In deze bijlage is tevens door middel van *italics* het onderscheid tussen de codes die voortkomen uit het theoretisch kader (*sensitizing concepts*) en de codes die op inductieve wijze zijn toegevoegd (*emerging codes*) inzichtelijk gemaakt. Ook is in Appendix 4 een organogram toegevoegd waarin de verschillende stappen die de onderzoeker heeft uitgevoerd om van de data, via de verschillende codeerfases, tot de belangrijkste verkregen resultaten te komen vereenvoudigd weergegeven.

Resultaten

In deze resultatensectie wordt aan de hand van de tijdens de analyse geïdentificeerde hoofd- en subcodes antwoord gegeven op de eerder geformuleerde hoofd- en deelvragen. De volgorde van deze resultatensectie komt grotendeels overeen met de volgorde waarin de topics in de interviews ter sprake zijn gekomen en wijkt hierdoor af van de volgorde van de geformuleerde deelvragen. In deze sectie van de thesis worden eerst de verschillende dimensies waaruit religieuze identiteit van orthodox-protestanten bestaat en hun relatie tot solidariteit besproken. Vervolgens wordt ingegaan op de wijze waarop de respondenten zich tot vluchtelingen verhouden en het verband tussen de religieuze identiteit van de respondenten en hun solidariteit met vluchtelingen.

Religieuze identiteit

In tegenstelling tot de verwachtingen die uit het theoretisch kader naar voren kwamen blijkt de religieuze identiteit van de orthodox-protestanten niet eenduidig is, maar uit twee dimensies bestaat die volgens de respondenten 'onlosmakelijk met elkaar verbonden' zijn. Het mensbeeld van orthodox-protestantse gelovigen bestaat uit de opvatting dat de mens een tweedelig schepsel is en zowel bestaat uit een fysiek lichaam als een onsterfelijke ziel. Primair voor de respondenten is wat in theologisch onderzoek omschreven wordt als de verticale identiteit van gelovigen, die betrekking heeft op de relatie van een gelovige tot God (Trebilco, 2012). Ten diepste gaat het hen om 'die echte vrede met God' die verkregen wordt 'door het offer van Christus'. Naast een verticale, transcendente identiteit hebben orthodox-protestanten echter ook een horizontale, aardse identiteit, waarbij de nadruk ligt op de 'christelijke gemeenschap' en 'het belang van relaties op een menselijk niveau' (Trebilco, 2012). De respondenten identificeren zich horizontaal zowel in nauwe zin ('ons soort mensen') als in brede zin ('de medemens, de medescheepsel').

Een typerende eigenschap van de orthodox-protestante gemeenschap is dat de horizontale identiteit in nauwe zin salient aanwezig is. In veel aspecten van hun leven komt hun horizontale identiteit in nauwe zin naar voren – waarvan de keuze voor bepaalde kleding wellicht heeft meest in het oog springende aspect is. Volgens Daniels & Von der Ruhr (2005) heeft het aanwezige verbindende sociaal kapitaal van de orthodox-protestante gemeenschap, zoals de tradities en een gedeelde set van doctrines, tot gevolg ze een sterke gerichtheid naar de eigen groep hebben. Dit valt

inderdaad terug te zien in de ervaring van de respondenten, ze ‘spreken over andere dingen, vermaken zich in andere dingen, leven naar andere dingen toe’ en ‘voelen dat er afstand is tussen andere mensen, dat je er dikwijls niet bij hoort’ [Vrouw, 61 jaar].

Religieuze normen en waarden als bron van solidariteit

De religieuze identiteit van orthodox-protestanten is volgens de respondenten nauw verbonden met de christelijke ethiek. De christelijke waarden van solidariteit en tolerantie vloeien volgens de gelovigen voort uit hun verticale identiteit:

De Heere zegt: Leer van Mij dat Ik zachtmoedig ben en nederig van hart. Dus al zijn leerlingen hebben daar iets van. Er is vanbinnen iets gesmolten, ze kunnen niet meer die harde man of vrouw zijn die ze eerst waren. Ze zijn voor God door de knieën gegaan, en dan ga je ook voor je naaste door de knieën. Daar wordt je zachtmoedig van. Altijd maar een heel klein stukje hé, heel beperkt. Maar toch, dat je vernederd bent door God, dan wordt je ook nederig voor je naaste.

Man, 52 jaar. Functie: dominee.

Praktisch gezien krijgt de secundaire natuur van de christelijke normen en waarden vorm in het navolgen van Jezus. Zijn leven en de wijze waarop Hij met mensen omging, wordt door de respondenten beschouwd als een leidraad aan de hand waarvan het eigen leven vorm moet worden gegeven:

Hem te dienen is het verlangen om Hem lief te hebben boven alles en dat kan nooit anders, dat is onlosmakelijk verbonden met dat je ook de ander lief hebt, de medemens. (..) [D]at je ze mag zien als medeschepselen, ook mee op reis naar de eeuwigheid. En dat is een zelfopofferen, zo heeft de Meester ook geleefd: het zwakke juist, het gebrekkige, het zieke, het ellendige goed doen.

Man, 65 jaar. Functie: directeur christelijke basisschool.

Wat betreft het liefhebben van hun naasten identificeren de respondenten zich horizontaal in brede zin en strekt hun solidariteit zich uit tot ieder medemens, ‘want elk mens is mijn naaste’. In deze universele solidariteit ‘was Christus overtreffelijk, Hij was de liefde op het allervolmaakst.’ Tegenover iedereen dient een christen zich daarom ‘integer, hulpvaardig, betrouwbaar en vriendelijk’ op te stellen. Doordat ze de horizontale identiteit in brede zin met hun medemens delen, krijgen ze voor zichzelf de ruimte om de ‘medemens, wie hij ook is, en wat hij ook is, en waar hij ook vandaan is, lief te hebben’.

Solidariteit met vluchtelingen

Vanuit hun horizontale identiteit in brede zin en de hiermee verbonden Bijbelse norm dat de vreemdeling geherbergd moet worden, meent een deel van de respondenten dat een christen zich onvoorwaardelijk solidair dient op te stellen tegenover mensen die door omstandigheden hun land moeten verlaten:

Dat is een ruimhartig welkom voor de mens in nood. Dat is ook delen van je overvloed met mensen die minder hebben. Dat is een open hart en een open huis voor degene die geen thuis heeft. Dat geldt niet alleen voor de christenburger, die in zijn straat iemand tegen komt, maar ook voor de politicus. Al zou dat betekenen dat wij het wat minder ruim krijgen, dan zij dat zo.

Er is niemand die er een boterham minder om hoeft te eten.

Vrouw, 35 jaar.

Deze respondenten stellen dat er in Nederland ruimte is en zou moeten zijn voor iedere vluchteling, ongeacht eventuele culturele- of geloofsverschillen en bevestigen de centrale these van de sociale identiteitsontwikkelingstheorie die stelt dat de beoordeling van een groep niet alleen afhangt van de ervaren dreiging, maar ook van de overtuigingen en normen en waarden die binnen een groep heersen (Nesdale, 2008). Deze groep respondenten verwacht van een politicus dat hij, binnen de grenzen van wat een land redelijkerwijs aankan, het beleid vormgeeft aan wat de Bijbel volgens hen van hem verlangt: 'iedereen herbergen die ons land binnenkomt uit nood of uit oorlog' en laten delen 'in de vrucht van onze betrekkelijke welvaart'.

Kansen en zorgen omtrent een valse godsdienst

Dat vluchtelingen met hun komst een andere godsdienst met zich meebrengen, wordt door de respondenten gezien als een kans om het evangelie te verspreiden. Gezien het belang dat de verticale identiteit voor respondenten inneemt, gunnen ze het iedere vluchteling 'ze christen mogen worden tijdens hun verblijf hier'. Door de recente migratiestromen hoeven christenen niet langer af te reizen naar vreemde landen om het evangelie te verkondigen, maar 'is het buitenland naar ons land gekomen'. Enerzijds doen orthodox-protestante gelovigen dit door de vluchtelingen te laten delen in 'het Woord van God' en anderzijds trachten ze door het uitdragen van hun horizontale identiteit in zowel brede als nauwe zin als 'levend voorbeeld' te 'spreken zonder woorden' over het belang van verkrijgen van een relatie tot God, hun verticale identiteit.

In lijn met de resultaten van eerder onderzoek blijkt dat de komst van vluchtelingen naar Nederland voor de overgrote meerderheid van de respondenten echter niet alleen een kans is, maar ook een bron van grote zorgen (Coenders et al., 2008; Velasco González et al., 2008; Verkuyten & Thijs, 2010). Hoewel de belangrijkste oorzaak voor de bezorgdheid van de orthodox-protestante respondenten nauw samenhangt met de oorzaak die in deze onderzoeken gegeven wordt voor de zorgen van seculier Nederland, is er sprake van een belangrijk nuanceverschil: de respondenten beschouwen de islam niet alleen als een bedreiging voor de Westerse identiteit, maar in eerste instantie vooral een bedreiging voor hun religieuze identiteit.

Orthodox-protestante christenen maken zich met name zorgen over een mogelijke numerieke meerderheid die de moslims in de toekomst krijgen, gelet op de grote aantallen vluchtelingen die de laatste jaren naar Nederland zijn gekomen en de veelal grote gezinnen in de moslimgemeenschap. Ten grondslag aan deze angst ligt de houding die moslims in hun ogen in de toekomst mogelijkwijs richting christenen aan zullen nemen en wat voor gevolgen dit voor de totstandkoming en praktische invulling van de religieuze identiteit van hun (klein)kinderen zal betekenen. Juist doordat de verticale identiteit zo'n belangrijke plek in het leven van orthodox-protestanten inneemt en hun horizontale identiteit in nauwe zin salient aanwezig is, zijn ze extra gevoelig voor de bedreiging die voor hen uitgaat van de islam. De islam is in de ogen van de respondenten namelijk niet alleen een valse godsdienst, maar vooral een onderwerpende godsdienst met 'een potentie tot geweld in de diepste bronnen van de religie'.

Deze bevindingen komen overeen met de geschetste verwachtingen in het theoretisch kader en kunnen beschouwd worden als een bevestiging van de *intergroup threat theory* die stelt dat het oordeel van een outgroup afhangt van de mate van dreiging die een ingroup ervaart (Velasco González et al., 2008). Tevens lijken de resultaten een bevestiging te zijn van de sociale identiteitstheorie. Doordat de islam door de respondenten wordt geprofileerd als een 'valse godsdienst' behouden ze een positief beeld van de religieuze eigenschappen van de eigen groep.

De resultaten zijn tevens een aanvulling op *intergroup threat theory* en de sociale identiteitstheorie. In de theoretische voorstudie kwam niet naar voren dat de religieuze identiteit van orthodox-protestanten uit verschillende dimensies bestaat en dat de ervaren dreiging en de negatieve evaluatie van vluchtelingen gerelateerd is aan een specifieke delen van hun religieuze identiteit.

In tegenstelling tot de resultaten van Verkuyten & Thijs (2010) zorgt de gedeelde religiositeit van moslims en christenen niet voor een vermindering van de negatieve evaluatie van de islam. Ondanks de sympathie die de respondenten hebben voor moslims waarmee ze op hun studie, werk of in de plaatselijke gemeenschap mee in contact komen en het naleven van de gedragsregels van de islam, verwijzen ze naar islamitische regimes als voorbeelden van hoe minderheden, zoals christenen, vrouwen en Joden, onderdrukt kunnen worden als de islam in een samenleving de overhand krijgt. De islam staat voor hen in schril contrast met het christendom, omdat het niet met liefde, maar met religieus gemotiveerd geweld mensen met een ander gedachtegoed aan zich wil onderwerpen. Met dit beeld voor ogen gaan enkele respondenten zelfs zo ver – al wordt deze mening niet gedeeld door alle respondenten - dat ze de moslims als de antichrist beschouwen die als doel heeft het christendom te vernietigen.

Solidariteit op twee niveaus

De verschillende dimensies waar de religieuze identiteit van de respondenten uit bestaat zorgt ervoor dat ze een dubbele attitude jegens vluchtelingen hebben en hun solidariteit op twee manieren invulling krijgt. Door de bedreiging die voor de respondenten uitgaat van de islam, komen orthodox-protestanten namelijk in ‘een conflictsituatie’ terecht waarin ze ‘vastlopen’. Ze ervaren het als ‘een worsteling’ om een juiste balans te vinden tussen de zorg die ze vanuit hun horizontale religieuze identificatie in brede zin willen opbrengen voor mensen in nood en de zorgen die ze hebben over wat dit in de toekomst voor de totstandkoming en uiting van hun religieuze identiteit zal betekenen. De respondenten lossen dit conflict op door een scheiding te maken tussen twee verschillende niveaus waarop er met vluchtelingen kan worden omgegaan:

[A]ls mensen er eenmaal zijn, hebben wij daar als christen een taak voor. Iets anders is, als ik me in een politicus verplaats. Ik vind de taak van een christen en een taak van een kerk toch weer anders dan de taak van een politicus.

Man, 60 jaar. Functie: dominee.

Op microniveau stellen orthodox-protestanten zich solidair op met immigranten en trachten ze hen te behandelen als ieder ander, soms ‘zelfs met een stuk extra hulp en ondersteuning, omdat ze het gewoonlijk moeilijk hebben in deze omgeving’. Op dit niveau menen de respondenten dat zowel orthodox-protestante kerken als individuele

gelovigen solidariteit met vluchtelingen verschuldigd zijn en zijn ze bereid hen te helpen met ‘huisvestiging, integratie, taalcursussen, zoeken naar een baan, zoeken naar werk *en* naar de dokter, winkel en bibliotheek te gaan.’ Kenmerkend voor dit niveau is een versmalde opvatting van horizontale identiteit in brede zin: de solidariteit heeft betrekking op alle vluchtelingen, maar ze dienen zich wel reeds in Nederland te bevinden.

Op macroniveau stellen de respondenten zich terughoudend op tegenover het opnemen van vluchtelingen en bepleiten ze restricties op het immigratiebeleid. Vanuit hun perspectief hebben kerk en staat ‘onderscheiden belangen en onderscheiden taken’ en heeft ieder instituut in de samenleving een eigen deelterrein en een eigen verantwoordelijkheid. Een respondent legt onderscheid tussen de twee niveaus aan de hand van het volgende voorbeeld uit:

Ik vind dat ik voor mijn vrouw beter moet zorgen dan voor de buurvrouw, maar het zou kunnen dat zij van zichzelf zegt: Als ik moet kiezen tussen mezelf en de buurvrouw, dan moet ik toch voor de buurvrouw kiezen. Maar ik mag dat niet doen. Mijn plicht is eerst voor haar en dan pas voor de buurvrouw, en zo zie ik de plicht van de overheid ook.

Man, 36 jaar. Functie: diaken.

De verantwoording van de overheid bestaat volgens de respondenten in eerste instantie uit een zorgplicht voor staatsburgers en krijgt vorm in het voorstaan van ‘een zekere groei van de islam door asielbeperking’ en ‘het beschermen van onze rechtsstaat en beschaving’ [Man, 63 jaar. Functie: raadslid SGP]. Idealiter zou dit in hun ogen niet nodig zijn, maar als christen dien je niet ‘maatschappelijk naïef te zijn,’ want ‘we zitten hier niet in het nieuwe Jeruzalem’ [Man, 60 jaar. Functie: dominee].

Dit betekent niet dat de respondenten op macroniveau niet solidair zijn met vluchtelingen. Solidariteit tegenover vluchtelingen krijgt op macroniveau echter een andere invulling dan op microniveau. Door hun horizontale identificatie in brede zin zijn de respondenten erg begaan met de levensomstandigheden van vluchtelingen en benadrukken ze dat dat ze hen vanuit ‘woord en daad’ ondersteuning verschuldigd die de vorm krijgt van politieke en financiële ondersteuning. Door de cultuur- en geloofsverschillen tussen de christelijke gemeenschap en de moslingemeenschap en de mogelijke gevolgen die dit heeft voor de totstandkoming en uitdraging van hun religieuze identiteit, hebben ze echter de voorkeur dat de daadwerkelijke opvang plaatsvindt in de regio van het conflict. Wanneer deze ondersteuning noodgedwongen in Nederland plaatsvindt, suggereren respondenten dat dit een tijdelijk karakter dient

te hebben, omdat zowel dit land als het land van herkomst daar op de langere termijn het meeste baat bij hebben. Hoewel de voorkeur van de respondenten veelal uitgaat naar de opvang van christenmigranten of andere vervolgte minderheden, zou de grens volgens hen echter wel open moeten blijven staan voor moslimmigranten, zij het dat hier met het oog op de toekomst voorzichtig mee omgegaan moet worden.

Voor zover de onderzoeker bekend is er in de sociologische literatuur nog niet eerder onderscheid gemaakt tussen verschillende niveaus waarop mensen solidair zijn met vluchtelingen. Van cognitieve dissonantie (Festinger, 1962) of een intrinsiek of extrinsiek conflict (Frankfurt, 1976) kan niet gesproken worden, gezien de orthodox-protestante respondenten in eigen ogen consistente overtuigingen hebben door zowel op microniveau als op macroniveau solidair met vluchtelingen te zijn, zij het dat dit op elk niveau op een andere manier invulling krijgt.

De bevindingen kunnen voorlopig wellicht het best geplaatst worden in het bredere theoretische kader van de zorgethiek, de ethische stroming die niet zozeer een onpartijdige en universele moraal voorstaat, maar claimt dat uit afhankelijkheidsrelaties bijzondere en zwaarwegende morele verplichtingen ontstaan (Tjong Tjin Tai, 2014; Vorstenbosch, 2005). De zorgethiek sluit door de benadrukking van de mens als relationeel, afhankelijk wezen nauw aan bij de horizontale identiteit van de respondenten waarin de nadruk ligt op de christelijke gemeenschap en het belang van relaties op menselijk niveau (Trebilco, 2012).

In de hier besproken context voelen de respondenten zich tegenover hun (klein)kinderen verantwoordelijk om de mogelijkhedenvoorwaarden veilig te stellen voor de totstandkoming en praktische invulling van hun samengestelde religieuze identiteit. Door het belang dat dit in hun ogen heeft ervaren ze een bijzondere morele verantwoordelijkheid die voor hen zwaarder weegt dan de opvang van vluchtelingen. Doordat de respondenten wel bereid zijn om middels financiële en politieke ondersteuning solidair te zijn met vluchtelingen conflicteert deze op de zorgethiek gefundeerde morele overtuiging ogenschijnlijk niet direct met hun horizontale identiteit in brede zin en het daarmee verbonden universele karakter van het christelijke normen- en waardenstelsel.

Discussie

Het doel van deze verkennende studie was om door middel van semigestructureerde interviews een bijdrage te leveren aan de theoretische kennis over solidariteit. In Amerika zijn er verschillende onderzoeken gedaan naar het verband tussen identificatie met een denominatie en solidariteit met immigranten, maar in Nederland is dit nog onontdekt terrein, omdat bij de tot dusver uitgevoerde studies geen onderscheid is gemaakt tussen verschillende kerkgenootschappen. Centraal stond in dit onderzoek de vraag op wat voor wijze de religieuze identiteit van orthodox-protestanten in Nederland zich verhoudt tot solidariteit met vreemdelingen. Uit het literatuuronderzoek bleek dat deze groep ondanks hun trouwe kerkgang minder geneigd is om zich solidair op te stellen tegenover migranten en zich kenmerkt door een negatieve en vijandelijke houding tegenover immigranten.

In tegenstelling tot de verwachtingen die geschetst werden in het theoretisch kader blijkt uit de data en theologische literatuur dat de religieuze identiteit van gelovigen niet eenduidig is, maar uit een horizontale en verticale dimensie bestaat (Trebilco, 2012). De verticale identiteit omvat de relatie van een gelovige tot God en de horizontale identiteit bestaat zowel uit zijn relatie tot de gemeenschap (nauwe zin) als zijn relatie tot de medemens (brede zin). De verschillende dimensies van de religieuze identiteit van gelovigen lijken gerelateerd te zijn aan de dubbele manier waarop orthodox-protestanten zich tot vluchtelingen verhouden en de twee manieren waarop hun solidariteit invulling krijgt. Vanuit hun horizontale identiteit in brede zin en de hiermee verbonden Bijbelse waarden van tolerantie en solidariteit zijn sommige orthodox-protestanten onvoorwaardelijk solidair met vluchtelingen en beschouwen ze hen niet zozeer als moslims, maar als medemensen. Het merendeel van de orthodox-protestante gemeenschap worstelt echter met het vinden van een juiste balans tussen de solidariteit die ze vanuit deze identificatie voor vluchtelingen willen opbrengen en de zorgen die ze hebben over wat dit in de toekomst voor de totstandkoming en uiting van hun religieuze identiteit zal betekenen. Als oplossing voor dit conflict dragen de gelovigen een scheiding aan tussen micro- en macroniveau, waarbij ze op microniveau solidair zijn met reeds aangekomen vluchtelingen, terwijl ze op macroniveau restricties op het immigratiebeleid voorstaan en menen dat gelovigen vluchtelingen op dit niveau enkel solidariteit in de vorm van financiële en politieke ondersteuning verschuldigd zijn.

De resultaten van dit onderzoek zijn een bevestiging van de *intergroup threat theory* die stelt dat het oordeel van een outgroup afhangt van de mate van dreiging die een ingroup ervaart (Valesco González et al., 2008). Door de centrale plaats die de verticale identiteit en horizontale identiteit in nauwe zin in het leven van orthodox-protestanten inneemt, is de symbolische bedreiging van de islam voor de religieuze identiteit van de respondenten salient aanwezig. Tevens is er in dit onderzoek ondersteuning gevonden voor de sociale identiteitstheorie die er vanuit gaat dat mensen bij het streven naar een positief zelfbeeld andere groepen negatief evalueren. Doordat de respondenten van dit onderzoek de islam profileren als een valse godsdienst behouden ze een positief beeld van de religieuze eigenschappen van de eigen groep.

De resultaten zijn echter niet alleen een bevestiging van de *intergroup threat theory* en de sociale identiteitstheorie, maar geven hier ook een aanvulling op. Beide theorieën schieten bij het geven van een verklaring voor de solidariteit van orthodox-protestanten met vluchtelingen tekort, doordat ze ervan uit gaan dat religieuze identiteit een eendimensionaal concept is. Uit de resultaten is echter gebleken dat de negatieve evaluatie van moslimmigranten en de hieraan verbonden ervaren symbolische dreiging gerelateerd is aan specifieke dimensies van de religieuze identiteit van orthodox-protestanten.

Door de nadrukkelijke aanwezigheid van solidariteit op microniveau en de andere invulling die solidariteit op macroniveau krijgt, kunnen de resultaten van dit onderzoek deels opgevat worden als een bevestiging van de sociale identiteitsontwikkelingstheorie. Deze theorie vult de *intergroup threat theory* aan en stelt dat de evaluatie van een groep niet alleen afhangt van de ervaren dreiging, maar ook van de overtuigingen en normen en waarden die in een groep heersen (Nesdale, 2008). De horizontale identiteit in brede zin van orthodox-protestanten en de daarmee verbonden Bijbelse normen en waarden zorgen ervoor dat men vluchtelingen in eerste instantie niet zozeer als moslims, maar als medemensen beschouwd waar – in ieder geval in de eigen omgeving - zorg voor moet worden gedragen. Uit de resultaten is echter ook duidelijk geworden dat voor het merendeel van de respondenten de christelijke waarden van solidariteit en tolerantie door de ervaren symbolische dreiging met name op het microniveau tot uiting komen en op macroniveau slechts gering aanwezig zijn. De resultaten lijken dan ook te impliceren dat de sociale identiteitsontwikkelingstheorie alleen in combinatie met de *intergroup threat theory*

de verhouding tussen de religieuze identificatie van orthodox-protestanten en hun solidariteit met vreemdelingen kan verklaren.

Overeenkomstig met de resultaten van het onderzoek van Verkuyten & Thijs (2010) bleek uit dit onderzoek dat de respondenten door hun gedeelde religiositeit sympathiseren met de moslimgemeenschap. Uit de resultaten bleek echter ook dat de sympathie die de gelovigen hadden voor individuele moslims niet het gevolg had dat ze de islam zelf positiever evalueerden.

De verschillende dimensies van de religieuze identiteit de respondenten is voor hen nauw verbonden de wekelijkse kerkgang. Het belang dat de verticale identiteit in het leven van orthodox-protestanten inneemt en de salientie van hun horizontale identiteit in nauwe zin zou daarom een verklaring kunnen zijn voor het samengaan van de hoge religiositeit van de respondenten en hun geringe solidariteit richting immigranten. Hoewel de christelijke normen en waarden tijdens de wekelijkse kerkdiensten aan bod komen wordt tijdens de diensten in elke preek de verticale identiteit benadrukt. Doordat orthodox-protestantse gelovigen door hun trouwe kerkgang herhaaldelijk gewezen worden op het belang de verticale identiteit en ze in de gemeenschap een bevestiging vinden van hun horizontale identiteit in nauwe zin worden ze extra gevoelig voor de symbolische dreiging die voor hen van de islam uitgaat. In dit onderzoek kon dit echter niet definitief worden vastgesteld doordat er tussen de respondenten geen verschil was in religiositeit. Alle respondenten waren hoog religieus en gingen minstens tweemaal per week naar de kerk. Vervolgonderzoek zal moeten uitwijzen of er ondersteuning kan worden gevonden voor deze hypothese.

In dit onderzoek is ondersteuning gevonden voor de resultaten van het onderzoek van Daniels en Von der Ruhr (2005) waarin naar voren komt dat de hoge mate van verbindend sociaal kapitaal van de orthodox-protestante gemeenschap zorgt voor een sterke loyaliteit voor de eigen groep. De bevindingen van deze onderzoekers dienen echter in zoverre genuanceerd te worden dat het verbindend sociaal kapitaal van de respondenten – wat zorgt voor de salientie van hun horizontale identiteit in nauwe zin – alleen in combinatie met een ervaren symbolische bedreiging leidt tot een negatieve evaluatie van een andere groep.

De zorgethiek sluit door de benadrukking van de mens als relationeel, afhankelijk wezen (Tjong Tjin Tai, 2012) nauw aan bij de horizontale identiteit van de respondenten waarin de nadruk ligt op de christelijke gemeenschap en het belang van

relaties op menselijk niveau (Trebilco, 2012). De plaatsing van de gevonden resultaten van de verschillende niveaus die de respondenten onderscheiden in het bredere theoretische kader van de zorgethiek biedt daarom een verklaring voor de oplossing die de respondenten aandragen voor het geïdentificeerde conflict tussen de solidariteit die ze vanuit hun horizontale identificatie met vreemdelingen op willen brengen en de zorgen die over wat dit in de toekomst voor hun religieuze identiteit zal betekenen. De bijzondere morele verantwoordelijkheid die de respondenten voelen jegens hun (klein)kinderen weegt voor hen zwaarder dan de opvang van vluchtelingen.

Gezien het verkennende karakter van dit onderzoek en de kleine samplegrootte zou het goed zijn als de gevonden resultaten in een uitgebreider onderzoek getoetst worden. Tevens zou hierbij gelet moeten worden op de heterogeniteit van de sample die nu alleen bewerkstelligd is voor leeftijd, geslacht en functie en in mindere mate voor kerkgenootschappen. Voor het huidige onderzoek hoeft dit niet als nadeel te worden opgevat, omdat uit de resultaten bleek dat respondenten zich qua religieuze overtuigingen herkenden in andere orthodox-protestantse kerkgenootschappen.

Hoewel de resultaten geen indicatie gaven dat leeftijd, geslacht of functie van invloed zijn op de solidariteit van de orthodox-protestante gemeenschap met vluchtelingen zou dit echter ook het gevolg kunnen zijn van de samplegrootte en dient dit in later onderzoek definitief te worden vastgesteld. Een verschil tussen de groepen respondenten dat wel opviel en waarmee tijdens het ontwerp van het onderzoek rekening was gehouden was dat de orthodox-protestantse gelovigen in functie door hun kennisniveau beter inzicht konden verschaffen in de relatie tussen religieuze identiteit en solidariteit met vreemdelingen en dit tevens helderder konden verwoorden.

Een andere suggestie voor een eventueel vervolgonderzoek is om een striktere definitie van orthodox-protestantisme te gebruiken dan in dit onderzoek het geval is geweest. In dit onderzoek is de orthodox-protestante gemeenschap onderscheiden op basis van kerkgenootschappen en niet, zoals in de religiewetenschappen gebeurt, op basis van het belang dat wordt toegekend aan traditie of de onderschrijving van een bepaalde theologische dogmatiek (Kirkpatrick, 1993). Op basis van andere definities is de in dit onderzoek gekozen sample niet dekkend voor de onderzoekspopulatie en zijn er ook buiten orthodox-protestantse kerkgenootschappen orthodox-protestante christenen te vinden die vallen onder de protestante orthodoxie en *vice versa*.

De maatschappelijke bijdrage voor dit onderzoek ligt met name besloten in de vaststelling dat orthodox-protestanten bereid zijn om op microniveau solidair te zijn met vluchtelingen. Maatschappelijk gezien zou hier invulling aan gegeven kunnen worden door hier in kerken of verenigingen daadkrachtig mee aan de slag te gaan. Tevens zou de bereidwilligheid van orthodox-protestanten om op microniveau solidair te zijn met vluchtelingen gebruikt kunnen worden om hen meer te betrekken bij de integratie van nieuwkomers in de samenleving.

De wetenschappelijke relevantie van dit onderzoek ligt besloten in de formulering van een theorie waarin de religieuze identiteit en solidariteit met vreemdelingen onder orthodox-protestanten in Nederland tot elkaar zijn gebracht. Niet eerder waren deze concepten voor deze groep met elkaar verbonden. De toegevoegde waarde van dit onderzoek voor de wetenschapsbeoefening is dat door deze studie, middels het gebruik van theologische literatuur, voor het eerst binnen de sociale wetenschappen onderscheid is gemaakt tussen de verschillende dimensies waaruit de religieuze identiteit van orthodox-protestanten bestaat. Voor zover de onderzoeker bekend is dit tevens de eerste sociaalwetenschappelijke studie waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen verschillende niveaus waarop iemand solidair kan zijn.

Bibliografie:

- Abela, A.M. (2004). Solidarity and Religion in the European Union: A Comparative Sociological Perspective. In: P. Xuereb (Ed.), *The Value(s) of a Constitution for Europe*, (71-101). Malta: European Documentation and Research Centre, University of Malta.
- Achterberg, P., van der Veen, R.J., & Raven, J. (2010). *Omstreden Solidariteit*. Amsterdam University Press.
- APA. (2017). Ethical Principles of Psychologists and Code of Conduct. Geraadpleegd van: <http://www.apa.org/ethics/code>.
- Beer, P. de., Buijs, L., Berg, M., Koster, F., & Lepianka, D. (2017). *Diversity and Solidarity*. Unpublished.
- Boeije, H. (2010). *Analysis in Qualitative Research*. London: SAGE Publications Ltd.
- Casanova, J. (2007). Immigration and the New Religious Pluralism: A European Union / United States Comparison. *Democracy and the new religious pluralism*, 59–83.
- CBS. (2015). De religieuze kaart van Nederland, 2010-2015. Geraadpleegd van: <http://www.cbs.nl>.
- CBS. (2015). Religieuze betrokkenheid van bevolkingsgroepen. Geraadpleegd van: <http://www.cbs.nl>.
- Coenders, M., Lubbers, M., Scheepers, P., & Verkuyten, M. (2008). More than Two Decades of Changing Ethnic Attitudes in the Netherlands. *Journal of Social Issues*, 64(2), 269-285.
- Daniels, J.P., & Von der Ruhr, M. (2005). God and the global economy: religion and attitudes towards trade and immigration in the United States. *Socio-Economic Review*, 3(3), 467-489.
- Festinger, L. (1962). *A Theory of Cognitive Dissonance*. Stanford: Stanford University Press.
- Frankfurt, H. (1976). Identification and Externality. In: A. Rorty (Ed.), *The Identities of Persons*, (58-68). Berkeley: University of California Press.
- Galen, L.W. (2012). Does Religious Belief Promote Prosociality? A Critical Examination. *Psychological Bulletin*, 138(5), 876-906.
- Granovetter, M. (1976). Network Sampling: Some First Steps. *American Journal of Sociology*, 81(6), 1287-1303.

- Hoekstra, E.G., & Ipenburg, M.H. (2008). *Handboek Christelijk Nederland*. Utrecht: Uitgeverij Kok-Kampen.
- Hsieh, H.F. & Shannon, S.E. (2005). Three Approaches to Qualitative Content Analysis. *Qualitative Health Research*, 15(9), 1277-1288.
- Ipsos. (2017). Het radiodebat onderzoek. Geraadpleegd van: <http://www.ipsos-nederland.nl>.
- Kirkpatrick, L. A. (1993). Fundamentalism, Christian orthodoxy, and intrinsic religious orientation as predictors of discriminatory attitudes. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 256-268.
- Kremer, M. (2013). *Vreemden in de Verzorgingsstaat*. Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.
- Knoll, B.R. (2009). "And who is my neighbor?" Religion and immigration policy attitudes. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 48(2), 313-331.
- Komter, A.E., Burgers J., & Engbersen, G. (2000). *Het cement van de samenleving: een verkennende studie over solidariteit en cohesie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- McDaniel, E.L., Nooruddin, I., & Shortle, A.F. (2011). Devine Boundaries: How Religion Shapes Citizens' Attitudes Toward Migrants. *American Politics Research*, 39(1), 205-233.
- McLeod, H., & Ustorff, W. (Eds.). (2003). *The decline of Christendom in western Europe, 1750–2000*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nesdale, D. (2008). Peer group rejection and children's intergroup prejudice. In S.R. Levy & M. Killen (Eds.), *Intergroup attitudes and relations in childhood through adulthood*, (32-46). New York: Oxford University Press.
- Putnam, R.D., Feldsten, L.M., & Cohen, D. (2003). *Better Together: Restoring the American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Repko, A.F. (2012). *Interdisciplinary research: process and theorie*. London: SAGE Publications.
- Ritchie, J., Lewis, J., & Elam, G. (2005). Designing and Selecting Samples. In: J. Ritcie & J. Lewis (Eds.), *Qualitative Research Practice*, (77-108). Wiltshire: Cromwell Press Ltd.
- SCP. (2014). Geloven binnen en buiten verband. Geraadpleegd van: <http://www.scp.nl>.

- SCP. (2015). De sociale staat van Nederland 2015. Geraadpleegd van:
<http://www.scp.nl>.
- SCP. (2016). Burgerperspectieven 2016 |1. Geraadpleegd van:
<http://www.scp.nl>.
- Storm, I. (2011). Christian nations? Ethnic christianity and anti-immigration attitudes in four western European countries. *Nordic Journal of Religion and Society*, 24(1), 75-96.
- Te Grotenhuis, M., & Scheepers, P. (2001). Churches in Dutch: Causes of religious disaffiliation in the Netherlands, 1937-1995. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40(1), 591-606.
- Tjong Tjin Tai, E. (2014). Zorgethiek. In: M. van Hees, T. Nys & I. Robeyns (Eds.), *Basisboek ethiek*. Amsterdam: Boom.
- Turner, J.C., Brown, R.J., & Tajfel, H. (1979). Social comparison and group interest in ingroup favouritism. *European Journal of Social Psychology*, 9(2), 187-204.
- Trebilco, P. (2012). *Self-designations and Group Identity in the New Testament*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Oorschot, W. (2000). Who should get what, and why? On deservingness criteria and the conditionality of solidarity among the public. *Policy & Politics*, 28(1), 33-48.
- Van Oorschot, W. (2002). Individual motives for contributing to welfare benefits in the Netherlands. *Policy & Politics*, 30(1), 31-46.
- Van Oorschot, W. (2006). Making the difference in social Europe: deservingness perceptions among citizens of European welfare states. *Journal of European Social Policy*, 16(1), 23-42.
- Van Oorschot, W. (2008). Solidarity towards immigrants in European welfare states. *International Journal of Social Welfare*, 16(1), 3-14.
- Van Staa, A., & De Vries, K. (2014). Directed content analysis: een meer deductieve dan inductieve aanpak bij kwalitatieve analyse. *Kwalon*, 19(3), 46 -54.
- Velasco González, K., Verkuyten, M., Weesie, J., & Poppe, E. (2008). Prejudice towards Muslims in The Netherlands. *British Journal of Social Psychology*, 47(4), 667-685.

Verkuyten, M., Thijs, J. (2010). Religious Group Relations Among Christian, Muslim and Nonreligious Early Adolescents in the Netherlands. *Journal of Early Adolescence*, 30(1), 27-49.

Vorstenbosch, J. (2005). *Zorg: een filosofische analyse*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds.

Appendix 1: Topicijst

Kernbegrip	Dimensie	Topic	Voorbeeldvragen
Religieuze identiteit	Persoonlijke identiteit	Identificatie als christen	- Beschouwt u zichzelf als christen?
		Kernboodschap	- Wat acht u de kern van de christelijke religie? - Wat voor rol spelen normen en waarden in het christendom?
	Religiositeit	Kerkgang	- Hoe vaak en waarom gaat u naar de kerk? - Wat voor invloed heeft de boodschap die u in de kerk hoort op u?
		Mate van religiositeit	- Wat voor plaats heeft het geloof in uw leven?
	Groepsidentiteit	Identificatie met kerkgenootschap	- Bent u aan een specifiek kerkgenootschap verbonden? - Hoe belangrijk is de christelijke traditie voor u?
	Nationale identiteit	Identificatie met nationale identiteit	- Wat is de plaats van religie in de Nederland? - Heeft hier volgens u een verandering in plaats gevonden?
	Bedreigingen voor identiteit	Immigranten als bedreiging voor de identiteit	- Hoe kijkt u naar de komst van vluchtelingen? - Wat denkt u van de immigratie van moslims naar Nederland?
Islam als bedreiging voor religieuze identiteit		- Hoe kijkt u naar de islam? - Wat is volgens u de plaats van de islam in Nederland?	
Solidariteit	Betekenis van solidariteit	Solidariteit met (moslim)migranten	- Denkt u immigranten een vorm van solidariteit verschuldigd te zijn? - Speelt religie voor u hier een rol in?
	Niveaus van solidariteit	Micro- en macroniveau	- Bestaat er een scheiding tussen een rol als christen en als politicus? - Hoe verhouden deze rollen zich tot elkaar?

Appendix 2: Samenstelling sample en ethische kwesties

Leeftijdscohort	Geslacht		Functie in orthodox-protestante gemeenschap
	Man	Vrouw	
18 – 24 jaar	Man, 22. Man, 24.	Vrouw, 20.	-
25 – 60 jaar	Man, 55.	Vrouw, 34. Vrouw, 35.	Diaken, 36. Dominee, 52.
60 jaar en ouder	Man, 77. Man, 87.	Vrouw, 60.	Dominee, 60. Ouderling, 61. Raadslid SGP, 63. Directeur christelijke basisschool, 65.

De groep respondenten met een functie in de orthodox-protestante gemeenschap bestond uit twee dominees, een ouderling, een diaken, een directeur van een christelijke basisschool en een SGP-politicus. Respondenten met een functie in de orthodox-protestante gemeenschap die jonger zijn dan 25 jaar zijn tijdens het onderzoek niet gevonden. Het ambt van een ouderling en een diaken bestaan in orthodox-protestantse kerkgenootschappen respectievelijk uit het pastoraal opzicht houden over de gelovigen en het praktisch invulling geven aan de christelijke werken van barmhartigheid.

In lijn met de richtlijnen voor ethisch onderzoek en de gedragscode van de *American Psychological Association* (APA, 2017) zijn de respondenten voorafgaand aan het onderzoek een toestemmingsverklaring formulier voorgelegd waarin de onderzoeker een overzicht geeft van de aard van de data-verzameling en de wijze waarop de resultaten gepubliceerd worden. Zowel mondeling als schriftelijk zijn de participanten verteld dat ze op ieder moment het recht hadden om zich terug te trekken uit het project, zonder dat dit voor hen verder enige gevolgen had. Wanneer de respondenten ervoor open stonden, wat bij vijf respondenten het geval bleek te zijn, zijn de transcripties aan hen teruggekoppeld ter validatie.

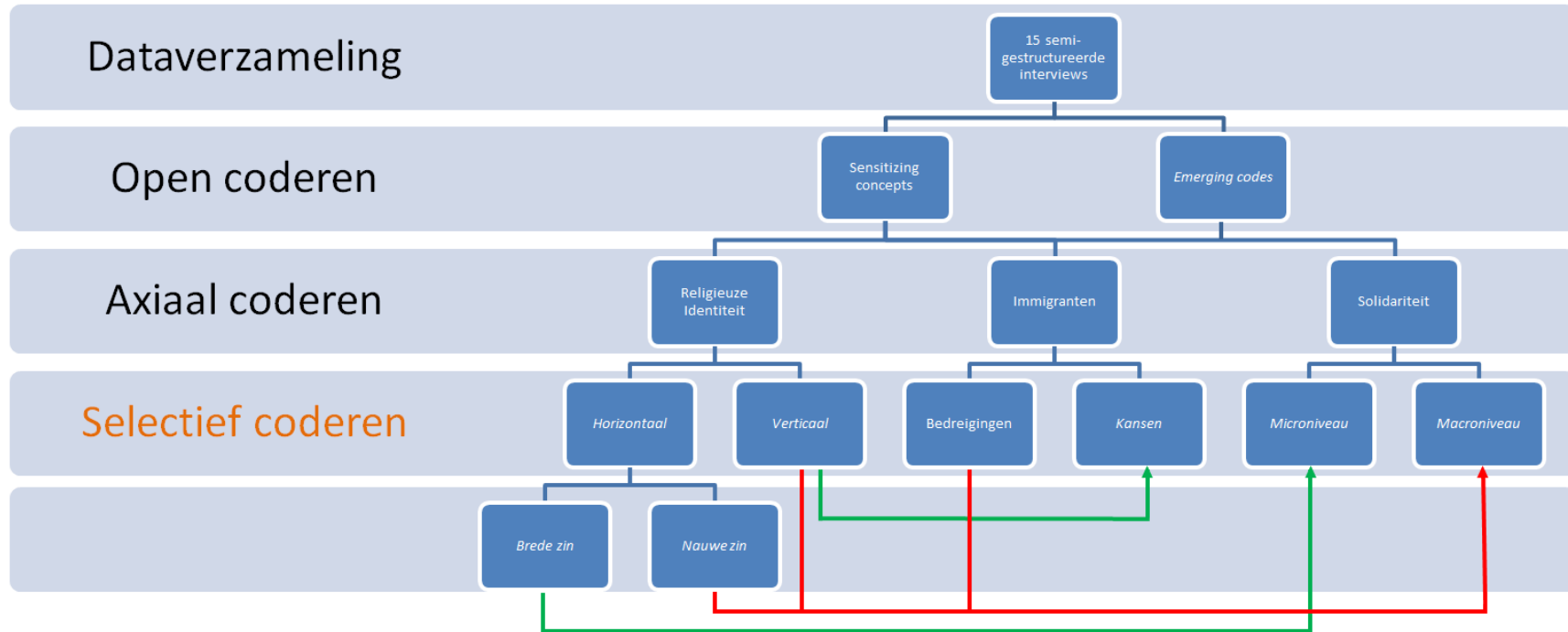
De gegevens zijn vertrouwelijk verwerkt en zijn aan de hand van de data niet terug te herleiden zijn tot de deelnemers. Tevens is getracht om de identiteit van de verschillende respondenten te beschermen door bij de quotes in de resultatensectie niet te vermelden bij welk kerkgenootschap de respondenten aangesloten zijn, dit met oog op het feit dat er gebruik gemaakt is van *network sampling* en de orthodox-protestante gemeenschap een relatief kleine groep is. Alleen de onderzoeker en de begeleider hebben toegang tot de ruwe data waarmee iedere deelnemer geïdentificeerd kan worden. De audio-opnamen, transcripties en analyse zijn met een 128-bit AES-encryptie beveiligd en worden tot vijf jaar na beoordeling van de thesis door de onderzoeker op een afgesloten online *cloud* bewaard.

Appendix 3: Codeboom selectief coderen (sensitizing concepts, *emerging codes*)

Name	Sources	References
Identiteit	0	0
Nationaal	8	14
<u>Secularisering</u>	9	15
<i>Identiteitscrisis</i>	5	9
<i>Identiteitsvorming</i>	1	2
<i>Oordeel Gods</i>	9	14
Religieus	2	4
<u>Horizontaal</u>	0	0
Ingroup	10	25
<i>Mensen</i>	6	13
Religiositeit	9	23
Tradities	12	18
<i>Uitingen</i>	14	28
<u>Verticaal</u>	0	0
Overtuigingen	13	39
<i>Heilshandelen</i>	6	9
<i>Waarheid</i>	3	7
Immigranten	0	0
Bedreigingen	6	7
<i>Beleid</i>	7	12
Cultuurbotsingen	7	13
<u>Islam</u>	7	8
Aantallen	7	13
Afstand	2	2
<i>Antichrist</i>	3	6
Frictie	9	18
Geweld	8	13
<i>Houding</i>	1	1
<i>Minderheden</i>	3	5
<i>Onderwerping</i>	12	16
<i>Regimes</i>	4	6
Religiositeit	7	14
<i>Valse godsdienst</i>	4	4
Voorwaardelijkheid	5	10
<i>Worsteling</i>	3	3
Kansen	2	2
<u>Evangelisatie</u>	10	21
Contact	9	12
Soorten migranten	8	16
Economisch	5	5
<i>Gemengd</i>	3	4
<i>Hugenoten</i>	2	3
Nood	3	3
Voorrangsgroepen	5	6
Solidariteit	0	0
Niveaus	6	13
<i>Macroniveau</i>	9	25
<i>Microniveau</i>	4	8
Religieuze normen & waarden	10	22

<u>Levenswijze</u>	11	18
<i>Horizontaal</i>	13	24
<i>Jezus</i>	7	13
Plichten	4	6
<i>Verticaal</i>	5	5
<u>Oorsprong solidariteit</u>	7	12
<i>Extern</i>	4	4
<i>Menselijk</i>	4	10
<i>Secundair</i>	6	11

Appendix 4: Vereenvoudigd organogram met data, analyse en resultaten

Appendix 5: Verantwoording interdisciplinariteit

Moderne wetenschap kenmerkt zich door een veelheid van disciplines. De verschillende disciplines onderscheiden zich onder andere van elkaar door ieder vanuit een specifiek perspectief en met behulp van eigen onderzoeksmethoden wetenschap te beoefenen. Hoewel disciplines op tal van punten van elkaar verschillen zijn er ook overeenkomsten te benoemen, waarvan de belangrijkste overeenkomst is dat verschillende disciplines hetzelfde object van studie kunnen hebben. Zo kan het bestuderen van de mens zowel vanuit de biologie gebeuren als vanuit de antropologie, psychologie of sociologie.

Sommige vraagstukken zijn zo breed en complex dat ze niet behandeld kunnen worden door een enkele discipline. Voor het afdoende verklaren van menselijk gedrag moeten bijvoorbeeld zowel biologische factoren in ogenschouw worden genomen, als de werkzame psychologische mechanismen en de plaatsing van de mens in de bredere sociale context. Hiervoor is het nodig om interdisciplinair onderzoek te verrichten, waarbij de inzichten uit verschillende disciplines met behulp van een interdisciplinaire methodiek geïntegreerd worden en er een meer omvattend inzicht in het onderwerp in kwestie ontstaat (Repko, 2012).

Ook het thema solidariteit is een breed en complex onderwerp dat het niet voldoende bestudeerd kan worden door een enkele wetenschappelijke discipline. In de academische wereld vindt er vandaag de dag zowel binnen de sociologie, antropologie, sociale psychologie, economie als de sociobiologie onderzoek plaats naar solidariteit (De Beer et al., *in press*). In het theoretisch kader van dit bachelorwerkstuk zijn inzichten vanuit verschillende disciplines meegenomen, met name uit sociologische en sociaal psychologische onderzoeken.

Een overeenkomst in de toepassing van de disciplinaire inzichten van de sociologie en de sociale psychologie in dit werkstuk is dat ze in dit onderzoek van dezelfde niveaus van analyse gebruik maken om het onderwerp in kwestie te bestuderen. Zowel de behandelde theorieën uit de sociologie als de theorieën uit de sociale psychologie leggen zich toe op het geven van verklaringen op groepsniveau. Individuele factoren worden niet tot nauwelijks in dit onderzoek betrokken. Hoewel dit interessante stof is voor onderzoek, streeft dat het doel van dit onderzoek voorbij. In dit onderzoek is enkel getracht inzicht te verschaffen op wat voor manier religie een determinant is voor de solidariteit van orthodoxe gelovigen met immigranten.

Doordat het theoretisch kader samengesteld is uit bijdragen van verschillende disciplines, het onderwerp van onderzoek interdisciplinair is en het onderzoek voortborduurde op eerder interdisciplinair onderzoek kan tot op zekere hoogte gesteld worden dat dit een interdisciplinair onderzoek is. Dit gaat echter maar tot op zekere hoogte op: wil een onderzoek daadwerkelijk interdisciplinair zijn, dan dient er ook gebruik gemaakt te worden van een interdisciplinaire methodiek, zoals bijvoorbeeld beschreven wordt in Repko (2012). Van een dergelijke methodiek is in dit onderzoek echter niet tot nauwelijks sprake. Zo worden er nergens conflicten tussen inzichten van de verschillende disciplines geïdentificeerd en ontbreekt het opstellen van een gedeelde grond tussen verschillende theorieën. In dit onderzoek worden alleen verbanden getrokken tussen inzichten uit verschillende disciplineaire onderzoeken. Interdisciplinair onderzoek vereist echter een strengere toepassing van de interdisciplinaire methode dan het louter bestuderen van een interdisciplinair onderwerp en het gebruik maken van verschillende (inter)disciplineaire inzichten.

Een meer passende beschrijving van dit onderzoek is dan ook dat het een multidisciplinair onderzoek is. In dergelijk onderzoek worden de inzichten uit verschillende disciplines met elkaar in verband gebracht en naast elkaar gebruikt worden om het onderwerp te bestuderen en antwoord te geven op de geformuleerde onderzoeksvragen. In de resultatensectie en de discussie komt de multidisciplinariteit van dit onderzoek naar voren in de plaatsing van de onderzoeksresultaten in een breder filosofisch kader. De multidisciplinariteit van dit onderzoek komt tevens naar voren in de wijze waarop de religieuze identiteit van orthodox-protestanten is gedefinieerd in de resultaten en de discussie. Tijdens de analyse van de data bleek reeds bestaande sociaalwetenschappelijke literatuur onvoldoende mogelijkheden te bieden voor een adequate interpretatie van de data. Gedurende de hierop volgende aanvullende literatuurstudie heeft de onderzoeker zich vervolgens gewend tot de discipline theologie en de daar gebruikte distinctie tussen verschillende dimensies van de religieuze identiteit van gelovigen toegepast in een sociaalwetenschappelijke context.